

Հովհաննես Գ. Խորիկյան
Պապմ. գիրք. քեկնածու

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ Մ. Թ. Ա. VI-IV ԳԱՐԵՐՈՒՄ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ*

Հայ և օտար պատմագիտության մեջ երկար ժամանակ գերիշխող է եղել այն կարծիքը, ըստ որի՝ Աքեմենյանների տիրապետության դարաշրջանում Հայաստանի տարածքը բաժանված է եղել երկու վարչական միավորների՝ 13-րդ և 18-րդ սատրապությունների միջև¹: Սակայն հայագիտության մեջ վերջերս առաջ քաշվեց մեկ այլ տեսակետ. մ. թ. ա. VI-IV դարերում Հայաստանը գտնվել է 13-րդ սատրապության կազմում, իսկ ահա 18-րդը իրականում եղել է Կուր գետի և Կովկասյան լեռների միջև²: Ներկա հրապարակման մեջ քննության ենթարկվող Մովսես Խորենացու տեղեկությունները, գումարվելով հունա-հռոմեական և սեպագիր աղբյուրների վկայություններին, ցույց են տալիս, որ Հայկական պետության ձևավորումը ավարտվել էր դեռևս Աքեմենյան տիրապետությանը նախորդած դարաշրջանում, և այն ընդգրկել է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե ողջ տարածքը:

Հայկական պետության և հայ ժողովրդի կազմավորումը Խորենացու մոտ ներկայանում է Հայկյանների «հերոսական դարաշրջանի»³ պատմության շարադրանքի տեսքով: Դա Հայկյանների՝ Հայկական լեռնաշխարհում տարածվելու պատմությունն է⁴, որը Խորենացու մոտ հանդես է գալիս որպես հայկական

* Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 13.3.2011:

1 Տե՛ս Դյուբյան Զ., Դին Դայոց տեղոյ անունները, թարգմ. Զ. Պիլեզիկճեան, Վիեննա, 1907, էջ 16; Սանահյան Զ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, «Երկեր», հ. Ա, Եր., 1977, էջ 107-108; Ադոնց Ն., Դայաստանը Դուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 433, ծանոթ. 1; Капанцян Гр., Хайаса-колыбель армян. этногенез армян и их начальная история, Ереван, 1947, с. 157, 202; Дьяконов И., Предыстория армянского народа, Ереван, 1968, с. 188, 238; Marquart J., *Erānšahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin, 1901, S. 108; Hewsen R., *The boundaries of Achaemenid "Armina"*, "Revue des Études Arméniennes", t. XVII, Paris, 1983, p. 123-143; "The Armenian People from Ancient to Modern Times", vol. I, edited by R. G. Hovhannisian, University of California, Los Angeles, St. Martin's Press, New York, 1997, p. 39 և այլն:

2 Տե՛ս Գրորյունյան Բ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XVIII սատրապության տեղադրության շուրջ, «Զանդես ամսօրյա», Վիեննա, 1999, թիվ 1-12, էջ 45-114; Խորիկյան Զ., Դայաստանը և Այսրկովկասը Աքեմենյան Պարսկաստանի վարչական բաժանումներում (պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն), պատմ. գիտ. քեկնածուի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Եր., 2007: 3 Քոսյան Ա., Արամ Նահապետը Կապադովկիայում, «Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1999, թիվ 1, էջ 256:

4 Դայկյանների տարածումը Դայկական լեռնաշխարհում բազմիցս է ուսումնասիրվել մասնագիտական գրականության մեջ: Տե՛ս Սարգսյան Գ., Մովսես Խորենացու «Դայոց պատմությունը» և սեպագրական աղբյուրները, «Պատմագիտական հետազոտություններ», Եր., 2006, էջ 46-72: Զմմտ. Քոսյան Ա., Աստվածաշունչը և հայոց ազգածագման խնդիրը Խորենացու «Դայոց պատմության» մեջ, «Աստվածաշնչական Դայաստան», Եր., 2005, էջ 146-150): Սակայն այս ուղղությամբ կատարվող հետազոտությունները շարունակական ընթացք են պահանջում:

էթնոսի համախմբման և կենտրոնացման դարաշրջան: Ուստի պատահական չէ, որ Պատմահայրը, Հայաստանի աշխարհագրական անվանումները կապելով հայ ժողովրդի այս կամ այն նախնու հետ, բացահայտել է պատմական անցյալի այն շերտերը, որոնք հնարավորություն են տալիս կատարել պատմական և պատմաաշխարհագրական բնույթի որոշակի եզրակացություններ:

Հայտնի է, որ բացի Խորենացուց, Հայկական պետության գոյության մասին վկայում է նաև հույն պատմիչ Քսենոփոնը⁵, որի տեղեկություններն ունեն բացառիկ արժեք, քանի որ զորավար-պատմիչն անձամբ էր եղել Հայաստանում:

Հայաստանի մասին կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում նաև Հերոդոտոսը, համաձայն որի «Պակտյուիկեից, արմեններից և հարևաններից մինչև Եվսինյանը ստացվում էր չորս հարյուր տաղանդ. սա տասներեքերորդ նահանգն էր»⁶: Այսպիսով՝ 13-րդ սատրապությունն ուներ մեծ տարածք և որոշ չափով դուրս էր գալիս Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններից⁷:

Ինչպես կտեսնենք ստորև, այդպիսի վարչական միավորի ձևավորումը ոչ միայն Աքեմենյան արքունիքի քաղաքականության հետևանքն էր, այլև պայմանավորված էր նրա տիրապետությանը նախորդած ժամանակաշրջանի Հայաստանի պատմաքաղաքական իրողություններով: Դրա համար հարկ է պարզել, թե ի՞նչ սահմաններ ուներ Հայաստանը մ. թ.ա. VI-IV դարերում: Քննությունը սկսենք Հայկյան Հայաստանի սահմանների հստակեցումից: Հայկը, ապստամբելով Բելի դեմ, հեռանում է հյուսիսային կողմերում գտնվող Արարադի երկիրը «հանդերձ որդովք իրովք և դսերօք և որդուց որդովք, արամբք զօրաուրօք, թուով իբրև երեքհարիւր, և այլովք ընդոծնօք և եկօք յարեցելովք ի նա և բոլոր աղ-խիւ: Երթեալ բնակէ ի լեռնոտին միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց և տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդոյ Արամանէկայ»⁸: Սրանով Արարադի երկիրը տեղադրվում է Կորդվաց աշխարհում⁹, իսկ դաշտավայր տեղում հաստատվելը ըստ էության վերաբերում է հետագայի Կորդվաց թագավորության արևմտյան հատվածին: Ուրեմն ի դեմս Կադմոսի տուն անվան տակ հիշատակվող՝ ասուրական աղբյուրների Կադմուխի երկրի¹⁰ պետք է հասկանալ ավելի մեծ տարածք, որը տարածվում էր նաև Տիգրիսի աջափնյակում:

Թողնելով Կադմոսին՝ Հայկը բնակություն է հաստատում մի վայրում, որն անվանում է Հարք, «այս ինքն թէ հարք են աստէն բնակեալք՝ ազգի տանն Թորգո-

5 Տե՛ս Xenophon, Cyropaedia (with an English translation by Walter Miller), v. I-II, Cambridge, Mass.-London, 1960, Loeb Classical Library, III, I; II.
6 Դերոդոտոս, Պատմություն ինը գրքից, թարգմ. Ա. Կրկյաշարյանի, Եր., 1986, III, 93; Herodotus (with an English translation by A. D. Godley), v. II-III, Cambridge, Mass.-London, 1957, Loeb Classical Library, III, 93, p. 121.
7 XIII սատրապության սահմանների մասին տե՛ս Խորիկյան Զ., Եզվ. աշխ., էջ 68-69; Երվին՝ Սատրապական Հայաստանի արևմտյան և հարավային սահմանները մ. թ. ա. VI-IV դարերում, ՊԲՀ, 2005, թիվ 3, էջ 173-192:
8 Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Եր., 1990, էջ 33:
9 «Արարադայ ՚ի սահմանս Այրարատեան տէրութեան ՚ի գաւառն Կորդուաց», տե՛ս «Փաստոսի Բիզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց», բնագիրը Ք. Պատկանյանի, Եր., 1987, էջ 36: Տե՛ս նաև Թովմայի այն տեղեկությունը, որ Նոյի տապանը «հանգեաւ ի լերինս Կորդուաց», Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթագր. Վ. Վարդանյան, Եր., 1985, էջ 32:
10 Տե՛ս Арутюнян Н. В., Топонимика Урарту, Ер., 1985, с. 98-99.

մայ»¹¹: Հայկի Հարքում հայտնվելը նշանակում է, որ Կաղմոսի տան և Հարքի միջև ընկած տարածքը Խորենացու կամ նրա աղբյուրի համար (Մար Աբաս, գուսանական երգեր) Հայաստան է, իսկ Հարքի առանձնացումը նշանակում է, որ Հարք տեղանունը այս, ինչպես և մյուս դեպքերում հնարավորություն է տվել Պատմահորը դիմելու տեղանունների բացատրության ժողովրդական կամ կեղծ ստուգաբանական սկզբունքին: Վերջին տեղեկության մեջ անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել Խորենացու այն բացատրությանը, թե «Հարք» նշանակում է, որ այստեղ բնակվողները հայեր են՝ Թորգոմի տան սերնդի: Մինչդեռ «Տուն Թորգոմայ» երկիրը (եբրայերեն՝ Բեթ Թոգարմա) ուսումնասիրողները նույնացրել են խեթական աղբյուրների Թեգարամայի, ասորական աղբյուրների Թիլգարիմմուի հետ և տեղադրել ներկայիս Մալաթիայից հյուսիս կամ էլ նույնացրել արևելափոքրասիական Մելիդ-Թաբալի պետության հետ, որը հանդիսացել է թաբալյան Ատունայի անմիջական ժառանգորդը¹²:

Պատմագիտական գրականության մեջ ուշադրություն է դարձվել այն իրողությանը, որ Հայկյանների կողմից Հայկական լեռնաշխարհի արևմտյան մասի իրացման և բնակեցման մասին Պատմահայրը քար լռություն է պահպանում: Ուստի Պատմահոր տեղեկությունների վերլուծությունը որոշ ուսումնասիրողների բերել է այն եզրակացության, որ Հայկ նահապետի մեկնակետը ոչ թե Միջագետքից է եղել, այլ «Տուն Թորգոմայ» երկրից¹³: Եթե նկատի ունենանք, որ Պատմահայրը Հարքի մասին խոսելիս ավելացնում է, որ Հարքում բնակվողները հայեր են՝ Թորգոմի տան սերնդի, ապա իր բացատրությամբ Հայկին և նրա զավակներին ծագումնաբանորեն կապելով Թորգոմի տան հետ, դրանով իսկ անուղղակիորեն Հայկի և նրա ընտանիքի երթուղու մեկնակետը սկսում է Հայկի «նախնական հայրենիքից»՝ «Տուն Թորգոմայ» երկրից:

Հայկյանների մասին Խորենացու հաջորդ տեղեկությունը ևս ունի հետաքրքիր բացատրություն: Խորենացին գրում է, որ Տիտանյան Բելը զորքով հասնում է Արարաղի երկիրը, Կաղմոսի տան մոտ¹⁴: Հեղինակը Արարաղի երկիրը առանձնացնում է Կաղմոսի տնից, այսինքն՝ Արարաղի երկիրը դեռևս չէր մտնում Հայկյանների տիրույթների մեջ: Այս առումով հետաքրքիր է նույն ավանդության սերեռայան տարբերակում պահպանված այն տեղեկությունը, թե Հայկը իր մահվանից առաջ «Արարաղի երկիրը» նվիրում է իր թոռ Կաղմոսին¹⁵, այսինքն՝ Հայկյանների տիրույթների մեջ էր նաև Կորդուք գավառը: Կաղմոսի տիրույթների ընդարձակման մասին է հավանաբար վկայում նաև Խորենացու այն հաղորդումը, որ Հայկը իր մահվանից առաջ իր թոռ Կաղմոսին հրամայում է բնակություն հաստատել իր առաջին տանը¹⁶: Փաստորեն երկրորդ անգամ Կաղմոսի իր երկրում բնակություն հաստատելը խոսում է այն մասին, որ Կաղմոսի տունը՝ երկիրը, տարածվում էր Տիգրիսի աջ և ձախ ափերին:

11 Մովսես Խորենացի, էջ 33:

12 Տե՛ս Քոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 256; նույնի՝ Տուն Թորգոմայ, Եր., 1998, էջ 18-32: Բ. Գարությունյանը կարծում է, որ տարածքային առումով Թեգարամա և Թորգոմա տուն երկրները չեն նույնանում, քանի որ Թոգարմա կամ Թորգոմա տունը նույնանում է Գայոց թագավորությանը, իսկ Գայկյաններին էլ համեմատում է հունական ավանդության Արմենոսականների հետ: Տե՛ս Գարությունյան Բ., Թոգարմա երկիրը և Գայկյանները, «Աստվածաշնչական Գայաստան», Եր., 2005, էջ 128-145:

13 Սարգսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 46-72; Զմմտ. Քոսյան Ա., Արամ Նահապետը Կապադոկիայում, էջ 256-257; նույնի՝ Տուն Թորգոմայ, էջ 46-65:

14 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 34:

15 Տե՛ս Պատմութիւն Սերեռսի, աշխատասիրությամբ Գ. Աբգարյանի, Եր., 1979, էջ 50:

16 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 37:

Խորենացու հետագա շարադրանքից պարզվում է, որ Հայկի որդի Արամանյակը իր եղբայրներ Խոռին, Մանավազին և վերջինիս որդի Բազին թողնում է Հարքում, որոնցից էլ առաջանում են Խորխոռունիների, Բզնունիների, Մանավազյանների նախարարությունները¹⁷: Այս տեղեկությունը, մեր կարծիքով, նշանակում է, որ Հարքը սկզբնապես ունեցել է ընդարձակ տարածք, որը հետագայում բաժանվել է նախարարական առանձին տիրույթների, հետևաբար Ն. Ադոնցը ճիշտ է նկատել, երբ Հարքին սահմանակից Ապահունիք, Խորխոռունիք, Բզնունիք գավառները համարել է Հարքի մեջ մտած շրջաններ¹⁸:

Ապահունյաց նախարարության՝ Հարքի մեջ նախապես մտած լինելու մասին վկայում է հենց ինքը՝ Խորենացին, երբ գրում է, որ այդ նախարարությունը, ինչպես և Մանավազյանն ու Բզնունականը, սերում էր Հայկի սերունդներից¹⁹: Վանա լճի ավազանի իրացումը սկսվել էր Հայկի կողմից Հայք դաստակերտի հիմնադրմամբ, որի անունով էլ գավառը կոչվեց Հայոց ձոր²⁰: Որդունիներին էլ կապելով Հայկյանների հետ՝ Խորենացին նրանց տեղադրում է Բասենի մեծ հովտում²¹: Պատմահայրը գրում է նաև, որ Արամանյակը իր անունով անվանում է Արագած լեռը, իսկ բնակության վայրն էլ՝ ոտն Արագածո, այսինքն՝ Արագածոտն գավառ: Արամանյակի որդու՝ Արամայիսի անվան հետ Խորենացին կապում է Արմավիրը, Արամանյակի թոռի՝ Երաստի հետ՝ Երասխ գետի անունը, Արամանյակի որդու՝ Շարայի հետ՝ Շիրակ գավառանունը: Հաջորդ Հայկյաններին արդեն Խորենացին²² հասցնում է Մասիս՝ Երասխից հարավ, Մասյացոտն գավառը²³ և Գեղարքունիք՝ նկատի ունենալով Գեղարքունյաց ծովի ավազանը, Գառնին: Հետաքրքիր է, որ Սյունիքի իրացումը տեղի է ունեցել Գեղարքունիքից, ուրեմն կարելի է մտածել, որ Գեղարքունիքը հին ժամանակներում վարչական առումով չի մտել Սյունիքի մեջ²⁴, որի մեջ էր նաև, ըստ Պատմահոր, Գողթն գավառը²⁵:

Չնայած Խորենացին Վարաժնունյաց տան առաջացումը կապում է ուշ ժամանակների հետ, սակայն սրանց ծագումնաբանական աղբյուրը Գեղամի հետ²⁶ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Հրազդան գետի ափերին գտնվող Վարաժնունիք գավառը ի սկզբանե Խորենացին համարել է Գեղամի տիրույթների մասը, որոնց մի հատվածը ուշ ժամանակներում հայտնի է դառնում Վարաժնունիք անունով: Ընդ որում, Գեղամի անունով կառուցված դաստակերտի վերանվանումը Գառնիկի անունով և վերջինիս սերունդներից մեկի՝ Վարաժի հետ Վարաժնունիք գավառի առաջացումը կապելը թույլ է տալիս ենթադրել, որ այս հաղորդումների մեջ արտացոլվել են Մեծ Հայքի աշխարհաբաժանման հերթական իրողությունները: Այսինքն՝ Վարաժնունիք և Մագազ գավառներն ավելի ուշ արդեն աշխարհա-

17 Անդ, էջ 38:
18 Տե՛ս Ադոնց Ն., Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, Եր., 1987, էջ 346:
19 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 115-116:
20 Անդ, էջ 37:
21 Անդ, էջ 114:
22 Անդ, էջ 39-41:
23 Տե՛ս Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցւոյ պատմութիւն Հայոց, աշխարհաբար թարգմ. և ծանոթ. Գ. Բ. Թոսունյանի, Եր., 1996, էջ 18:
24 Ուշ ժամանակների մասին խոսելիս Խորենացին Գեղարքունիքը համարում է արդեն Սյունիքի գավառը. «ի Գեղարքունի, ի գաւառին Սիւնեաց»: Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 120:
25 «Իսկ գրեշտունիս և գողթնեցիս գտի պատմեալ ի Սիսականէն արդարև հատուած»: Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 117:
26 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 39-42, 121:

ցույցյան Այրարատ աշխարհի մեջ էին՝ բաժանվելով Գեղարքունի գավառից²⁷:

Խորենացու վկայությամբ՝ Վարաժնունիքի հարևանությամբ ապրում էին Գնթունի իշխանները, որոնք սերում էին քանանացիներից²⁸: Գնթունի նախարարների տոհմական կալվածքը համարվում էր Ապարանը, հնում՝ Նիզը²⁹, որը որպես գավառ ընդգրկում էր մեծ տարածք՝ արևելքում հասնելով Գեղարքունյաց ծով, ներառելով Վարաժնունիքը («և ծովեզերեայն մանկունս, որք ի Գեղամայ և ի Քանանացոց»)՝³⁰: Անկախ վարչաքաղաքական փոփոխություններից՝ նշված գավառները և իշխանական տիրույթները մինչև Աբեմենյան պետության առաջացումը Հայաստանի անբաժանելի մասն էին:

Պատմահայրը «Հայոց պատմության» հաջորդ հատվածներում ևս Վաղարշակի գործունեության կապակցությամբ ներկայացնում է Հայկյանների կողմից Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևելյան մասերի իրացումը: Այսպես, Սիսակից սերված Առանի մեծ ցեղը հաստատվում է Կուր և Երասխ գետերի միջև ընկած տարածքում՝ Աղվանքում³¹, այսինքն՝ Մեծ Հայքի հետագա Ուտիք և Արցախ նահանգների տարածքում: Շարայի գավակներից Գուշարի տիրույթները ընդգրկում են հետագա աշխարհացույցյան Գուգարք աշխարհի արևելյան հատվածը, իսկ Գուշարի գավակներն էլ ժառանգում են Աշոցքը և Տաշրաց սեպհականությունը: Հայկի թոռ Պասքամից սերված Տորքի տիրույթն էլ՝ Անգեղտունը³², որը որպես կուսակալություն, անշուշտ, ուներ ավելի մեծ տարածք, ընդգրկում էր մինչև Եփրատ գետն ընկած հողերը³³:

Հայաստանի տարածքի վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ կան Խորենացու՝ Վաղարշակի գործունեության մասին պատմող հետևյալ վկայություններում: Պատմահայրը գրում է, որ Վաղարշակը, կարգավորելով Մաժարի կողմերը, պոնտացիներին և եգերացիներին, Պարխար լեռների ստորոտով, Տայքի միջով դառնում է դեպի հյուսիս³⁴: Այսպիսի աշխարհագրական լայն գործունեությունը, անշուշտ, չի կարող վերագրվել Վաղարշակ թագավորի հետ ավանդաբար նույնացվող Տրդատ Ա-ին կամ Վաղարշ Բ-ին, հետևաբար պետք է մտածել, որ Խորենացու տեղեկությունը կապված է հին ժամանակների հետ: Այսպես, հիշատակությունը եգերացիների մասին, որոնց, իհարկե, պետք է փնտրել Տայքից հյուսիս, թույլ է տալիս Վաղարշակի գործունեության մի հատվածը կապել Արտաշես Ա-ի հետ, որի ժամանակ Մեծ Հայքը ճորոխի գետաբերանում փոքր հատվածով դուրս է գալիս Սև Ծով³⁵: Ինչ վերաբերում է Մաժարին, ապա Հայաստանի սահմաններն

27 «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրությունում Սյունիքի գավառների թվարկման մեջ Գեղարքունիի մասին գրված է. «գեղարքունի հոմանունն ծովովն»: Տես Աշխարհացոյց Մովսեսի Խորենացույ յաւելուածովք նախնեաց, հրատ. Ա. Սուքրեան, Վենետիկ, 1881, էջ 33:

28 Տես Մովսես Խորենացի, էջ 59, 106, 110:

29 Տես Աղոնց Ե., նշվ. աշխ., էջ 336-337:

30 Հարությունյան Բ., Հայաստանի պատմության առկա, Ա մաս, Եր., 2004, էջ 43:

31 «Ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն որ ասի Հնարակերտ», տես Մովսես Խորենացի, էջ 113: Աղվանքի սահմանը «ի գետոյն Երասխայ մինչև ցամուրն Հնարակերտ» նշում է նաև Կաղանկատվացին: Տես Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը Վ. Առաքելյանի, Եր., 1983, էջ 8: Սկստենք նաև, որ Մովսես Խորենացու հիշատակած Տուհաց գավառը կապվում է Ուտիքի Տուս-Քուստակ գավառի հետ: Տես Մուրադյան Պ., Կովկասյան մշակութային աշխարհը և Հայաստանը, պրակ Ա, Եր., 2008, էջ 141-147:

32 Տես Մովսես Խորենացի, էջ 113-114: Անգեղտուն՝ Հայկի թոռ ոմն Պասքամից սերված լինելու մասին Խորենացին հարդորում է Առաջին գրքում (անդ, էջ 71):

33 Տես Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Եր., 2001, էջ 157:

34 Տես Մովսես Խորենացի, էջ 108:

35 Տես Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, «Քանբեր Երևանի համալսարանի» (այսուհետև՝ ԲԵՀ), 1977, թիվ 2, էջ 179: Խորիկյան Հ., Ապոլոդորոսի մի տեղեկության

այս ուղղությամբ մասամբ հասել են Արամ Նահապետի, Տիգրան Երվանդյանի ժամանակ, իսկ Մաժարը և պոնտացիները, այսինքն՝ Սև ծովի ափամերձ մի հատվածը, միասին Հայաստանի մեջ են եղել Աքեմենյան պետության ժամանակաշրջանում, երբ Հայաստանը մտավ 13-րդ սատրապության մեջ³⁶:

Ուրեմն Խորենացու տեղեկատվության մեջ կարևոր է արդեն այն իրողությունը, որ Վաղարշակի համար Տայքը իր բուն երկրի մի հատվածն է, որի մի գավառը՝ Կողը, հիշատակվում է պատմիչի կողմից: Հայաստանի մեջ էր նաև Վանանդ վերանվանված Անփայտ կամ Վերին Բասեան գավառը³⁷: Իսկ Տայքի և Բասեանի՝ Հայաստանի մեջ լինելու իրողությունը հաստատվում է նաև Քսենոփոնի տեղեկությամբ: Այսպես, հույները ապաստանում են, հավանաբար, աշխարհացույցյան Բագրևանդ գավառի գյուղերում, որտեղ էլ Խեյրիսոփոսի և Քսենոփոնի՝ այդ ի՞նչ երկիր է հարցին, գեղջավազը պատասխանում է, թե Արմենիան է, և հարևան երկիրը խալյուբների երկիրն է, և ցույց տալիս այնտեղ տանող ճանապարհը³⁸:

Պատմագիտության մեջ արդեն նշվել է, որ չնայած այն իրողությանը, որ հույներն այնուհետև անցել են փասիանների և տաոխների երկրներով և մտել խալյուբների երկիրը³⁹, այդուհանդերձ փասիանները և տաոխները, այսինքն՝ Բասեանի և Տայքի քնակչությունը, գյուղապետի համար սոսկ հայեր էին, և միայն խալյուբներն էին, որ համարվում էին այլազգիներ⁴⁰:

Համաձայն Մովսես Խորենացու՝ Հարմայի որդի Արամի ժամանակ Հայաստանի սահմանները ընդարձակվում են: Արամ Նահապետը Նյուբար Մադեսին սպանելուց հետո նրա երկիրը մինչև Չարասպ լեռը, իրեն ծառայեցնելով, հարկատու դարձրեց «մինչև ցթագատրութիւնն Նինոսի ի վերայ Ասորեստանի և Նինուէի»⁴¹: Հարավային ուղղությամբ Հայաստանի տարածքային ընդարձակման մասին խոսում է նաև հետևյալ տեղեկությունը. «Նոյն այս Արամ, յետ վճարելոյ ճակատուն որ ընդ արևելեայս խաղայ նոյն զօրութեամբ զկողմամբք Ասորեստանի. գտանէ և անդ զոմն ապականիչ երկրին իւրոյ, չորիւք քիւրովք վառելովք հետևակօք և հինգ հազար հեծելազօրու, Բարշամ անուն, յազգէ սկայիցն. որոյ սաստկագոյնս նեղեալ հարկաց խստութեամբ՝ անապատ զբովանդակ շրջակայն իւր առնէր: Մմա ճակատու պատերազմի ի դիմի հարեալ Արամ, հալածական ընդ մէջ Կորդուաց ի դաշտն Ասորեստանի արկանէ, զբազումս ի նոցանէ սատակելով. իսկ Բարշամ առաջի զինակրաց նորա պատահեալ՝ մեռանի...»⁴²: Տեղեկությունից երևում է, որ Կորդուքը Հայաստանի մեջ է եղել, քանի որ Արամը շարժվում է դեպի

շուրջ, «ՊԲՅ», 2008, թիվ 2, էջ 228: Նշենք նաև, որ հայագիտության մեջ ուշադրության արժանի փաստարկներով Վաղարշակը համարվել է Հայաստանում Արշակունիների թագավորության հիմնադիրը, և նրա գործունեությունը կապվել է մ. թ. ա. II դարի երկրորդ կեսի հետ: Տե՛ս, օրինակ, Շահինյան Լ., Հայաստանը և առաջին Արշակունիները, Եր., 1993, էջ 12, 78 և այլն:

36 Տե՛ս Խորիկյան Յ., Սատրապական Հայաստանի..., էջ 173-192:

37 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 109:

38 Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմ. Ս. Կրկյաշարյանի, Եր., 1970, էջ 98; Xenophon, Anabasis (with an English translation by Carleton L. Brownson), Books IV-VII, Cambridge, Mass.-London, 1947, Loeb Classical Library, p. 56-57.

39 Խալյուբների երկրի մասին տե՛ս Խորիկյան Յ., Աքեմենյան Պարսկաստանի XIX սատրապության եթնիկական կազմի վերաբերյալ, «ՔԵՅ», 2006, թիվ 2, էջ 114-126:

40 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն..., էջ 96:

41 Մովսես Խորենացի, էջ 44: Այս տեղեկության առաջին հատվածը վերաբերում է մ. թ. ա. VII դարի 50-40-ական թվականներին, իսկ Նինոսի մասին հիշատակությունը՝ մ. թ. ա. IX դարի իրողություններին: Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների և Առաջավոր Ասիայի հնագույն պատմության մի քանի խնդիրների շուրջ (մ. թ. ա. VII-VI դդ.), Եր., 1998, էջ 25-26:

42 Անդ, էջ 45:

Ասորեստանի դաշտը Կորդուքի միջով: Միաժամանակ, քանի որ Արամը Ասորեստանի կողմերը հանձնում է Կադմոսի տան հաջորդներին, նշանակում է, որ Հայաստանի քաղաքական տիրապետության սահմանների մեջ են ներառվում նաև Ասորեստանի կամ Միջագետքի հյուսիսարևմտյան կողմերը⁴³, որտեղ, դատելով աղբյուրներից, հայկական էթնիկական տարրը զգալի է եղել:

Խորենացու հաջորդ տեղեկության մեջ Արամի գործունեությունը կապվում է Կապադովկիայի արևելյան սահմանների հետ, որտեղ Արամը թողնում է Մշակ անունով մեկին իր ցեղից և տեղի բնակիչներին հրամայում է սովորել և խոսել հայերեն, իսկ ինքը վերադառնում է Հայաստան: Մշակն էլ իր անունով կառուցում է մի դաստակերտ, որ կոչվեց Մաժաք, որը ավելի ուշ հայտնի էր Կեսարիա անունով, և երկրամասն էլ հույները անվանեցին Պռոտին Արմենիան, որ թարգմանվում է Առաջին Հայք⁴⁴: Կապադովկիայի արևելյան շրջանները նույնանուն են Հերոդոտոսի Պակտյուիկե երկրին⁴⁵, ուրեմն՝ Խորենացու տեղեկությունները հաստատվում են նաև օտար պատմիչի տեղեկությունների միջոցով:

Համաձայն Խորենացու, հայոց Արամ Նահապետն իր արշավանքները արևմտյան, հարավային և հարավարևելյան ուղղություններով սկսում է Արմավիրից⁴⁶, ինչը ցույց է տալիս, որ Հայաստանը մինչև Աքեմենյան տիրապետության հաստատումը իր մեջ ներառել է նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և հյուսիսարևելյան եզերական շրջանները, քանի որ հյուսիսային և հյուսիսարևելյան ուղղություններով ոչ մի արշավանքի մասին Պատմահայրը չի նշում: Ընդ որում, նկատի ունենանք, որ Արամի արշավանքներն էլ ուղղված էին Հայաստանից դուրս՝ հարևան շրջանների վրա:

Հայաստանի տարածքի մասին Խորենացին տեղեկություններ է տալիս նաև Պարույր Սկայորդու ժամանակաշրջանի կապակցությամբ՝ գրելով, թե Ասորեստանի Մենեքերին (Մինախերիբ) թագավորի որդիներից Սանասարին Սկայորդին բնակեցնում է Ասորեստանի սահմանների մոտ, որի ժառանգները, ըստ էության, ուշ ժամանակներում ստանում են Աղձնյաք բղեշխությունը: Մյուս որդին՝ Արգամոզանը (Ադրամելեք), բնակվում է նույն կողմի «արևելյան հարավում», որից սերում են Արծրունիները և Գնունիները⁴⁷: Մեր կարծիքով, Արգամո-

43 Արծրունյաց տան պատմիչը նույնպես գրում է, որ Տիգրան Երվանդյանի ժամանակ Հայաստանի հարավային սահմանը ընդարձակվել էր: Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 66: Բեհիստունի արձանագրությունում հայ ապստամբները պարսիկների դեմ ճակատամարտերից մեկը տալիս են Ասորեստանի Իզալա վայրում: Տե՛ս Kent R., Old Persian. Grammar. Texts. Lexicon, 2nd ed., New Haven, 1953, p. 124: Արձանագրության աքթադերեն տարբերակի տվյալներով Իզալան հիշատակվում է Ուրաշտուի, ինչպես Հայաստանի կազմում՝ առանց Ասորեստանի հետ կապելու: Տե՛ս Malbran-Labat F., La version akkadienne de l'inscription trilingue de Darius á Behistun, Roma, 1994, p. 98, 114: Սա նշանակում է, որ Իզալան Հայաստանի վայրերից մեկն էր, և ապստամբները կռվել են հենց Հայաստանի սահմաններում:

44 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 46-47:

45 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 78-79; Խորիկյան Հ., Սատրապական Հայաստանի..., էջ 173-181:

46 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 44:

47 Անդ, էջ 70-71: Թովմա Արծրունին Արծրունիներին կապում է մարաք Աժդահակ թագավորի զավակների հետ և սրանց նախարարության առաջացումն էլ կապում Տիգրան Երվանդյանի ժամանակաշրջանի հետ՝ նրանց բնակության վայրեր նշելով Աղբակը, Ջողախեւ-Ջուղան, Վրնջունիսը և Հախրամ-Խրամը՝ Նախճավանի զավառում: Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 64: Ըստ Խորենացու՝ Տիգրան Երվանդյանը մարաք գերիներին «բնակեցուցանե յարևելեայ ուսոյ մեծի լերինն մինչև ի սահմանս Գողթան, որ են Տամբատ, Ոսկիողայ, Դաժգոյնք, և որ այլք առ եզերք գետոյն դաստակերտք, յորոց մինն է Վրանջունիք, մինչև հանդէպ ամրոցին Նախճաւանու. և գերիս աւանսն, գխրամ և գՋուղայ և գխորշակունիս իսկ ի միս կողմանէ գետոյն. գբոլոր դաշտն, որոյ գլուխն Աժդանական, մինչև ցնոյն ինքն ամուրն Նախճաւանու»: Տե՛ս Մովսես Խորենացի, էջ 83:

զանը բնակություն է հաստատում Մոկքում, որի տարածքը, հավանաբար, սկզբնապես մտել է Աղձնիքի մեջ, և Մոկքի՝ որպես աշխարհի և նախարարության առաջացումն ավելի ուշ է տեղի ունեցել⁴⁸: Գնունիների և Արծրունիների մասին հիշատակությունն էլ ցույց է տալիս, որ նախքան այդ նախարարությունների առաջացումը, դրանց տարածքը Հայաստանի մեջ էր:

Հայաստանի արևելյան և հարավարևելյան սահմանների մասին Խորենացու տեղեկությունները կարելի է համեմատել Թովմա Արծրունու հաղորդումների հետ: Խորենացու և Արծրունյաց տան պատմիչի հաղորդումներից պարզվում է, որ Տիգրան Երվանդյանին էին ենթարկվում կապադովկիացիները⁴⁹, այն է՝ Պակալուիկե երկիրը: Մովսես Խորենացու հաղորդմամբ՝ մ. թ. ա. III դարի վերջերին Ուտիքը նույնպես Հայաստանի կազմում էր. «Լուր հասան է առ Երուանդ յՈւտեացոց գաւառին, եթէ գումարեաց արքայն Պարսից զօրս բազումս ի ձեռն Սմբատայ, զի ի վերայ քո խաղացեալ ածցէ զմանուկն Արտաշէս ի թագաւորութիւն իւր»⁵⁰: Ըստ Խորենացու՝ «Իսկ Սմբատ հանդերձ մանկամբն Արտաշիսի աճապարէր հասանել ի սահմանս Ուտեացոց: Ընդ առաջ նորա ելին զօրք այնր կողմանն, նա և նախարարքն զօրս եթող Երուանդ»⁵¹:

Պետք է նշել, որ Խորենացու այս վկայությունները, որոնք ծագում են Ողյուծյա քրմից (մ. թ. II դար), պատմականորեն հավաստի են և համընկնում են Ստրաբոնի տեղեկությունների հետ⁵²: Սեպագիր արձանագրությունների տեղեկությունները ևս հստակորեն ցույց են տալիս հայկական ցեղերի գոյությունը Ուտիքի և Արցախի տարածքում առնվազն մ. թ. ա. VIII դարից⁵³: Տիգրան Երվանդյանի հետ է կապվում Ուտիքի Տիգրանակերտ ավանը, որը գտնվել է Սեբեոսի հիշատակած Տիգրանակերտ ավանի մոտ (հայերը ավերակներն անվանել են Թնգրնակերտ, իսկ եկվոր քոչվորները՝ Թառնագյուտ, Թարնակյուտ)՝ Շահ-բուլաղ կամ Արքայի աղբյուր (Արքայակն աղբյուր) վայրում⁵⁴: Թովմա Արծրունին հաղորդում է, որ մեծն Տիգրան Հայկազը Մարաստանի Աժդահակ թագավորի դեմ ճակատամարտ տալու համար զորք է ժողովում «եւ վագս առեալ փութացան մտին ընդ կողմն Մականայ, բանակեցան ի դաշտավայրին Մեղիացոց»⁵⁵: Արծրունյաց տան պատմիչը, որն օգտվել է մեզ անհայտ ինչ-ինչ աղբյուրներից, Արաքսը համարում է Հայաստանի և Մարաստանի սահմանը և Մուղանի դաշտը (հմմտ. Խորենացու մոտ Մեղացոց կողմերը) մտցնում է Մարաստանի մեջ: Թովմայի մի կարևոր վկայությո-

48 «Իսկ զմոկացին ի նոյն գաւառէ զտեալ (Հայոց Վաղարշակ թագավորը-Խ. Հ.) այր, որ ուներ ընդ իւրեաւ սրիկայս բազումս՝ նախարարութիւն հաստատէ»: Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, էջ 116:

49 Տե՛ս Մովսէս Խորենացի, էջ 81:

50 Անդ, էջ 169:

51 Անդ, էջ 170:

52 Տե՛ս Տիրացյան Գ., Մովսէս Խորենացու «Հայոց պատմության» և Ստրաբոնի «Աշխարհագրության» մի քանի տվյալներ Հայաստանի մ. թ. III-II-րդ դարերի պատմության մասին, «Բանբեր Մատենադարանի», 1962, N 6, էջ 7-24:

53 Տե՛ս Կարագոյգյան Հ., Սեպագիր տեղանուններ (Այրարատում և հարակից նահանգներում), Եր., 1998, էջ 133-134, 234-235 և այլն: Տե՛ս նաև Հարությունյան Բ., Արցախի, Հայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, «ՊԲՀ», 1994, քիվ 1-2, էջ 257-259: Այն հանգամանքը, որ Ստրաբոնը չի նշում աղվաններից երկրամասեր գրավելու մասին, ցույց է տալիս, որ հայ էթնոսի համար Կուր գետը եղել է էթնիկական և քաղաքական սահման, այսինքն Կուրի և Երասխի միջագետքը ունեցել է հայկական բնակչություն: Նշենք նաև, որ Սակասենե-Շակաշենը, որտեղ մ. թ. ա. VII դարում հաստատվել էին սակ-սկյուրները, և Արաքսենի դաշտը Ստրաբոնը համարում է հայկական տարածքներ: Տե՛ս The Geography of Strabo (with an English translation by H. L. Jones), In Eight Volumes. London, 1969, II, I, 14; XI, VII, 2; XI, VIII, 4; XI, 14, 4-5.

54 Տե՛ս Հարությունյան Բ., Հայաստանի, հայ-իրանական հարաբերությունների..., էջ 10-11:

55 Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 62:

յունից պարզվում է, որ Երվանդ Վերջին արքայի օրոք Մեծ Հայքի թագավորության սահմանը Պարսկահայքի շրջանում անցել է Անձահի ձոր գավառի արևելակողմով⁵⁶, այսինքն՝ Հեր և Զարևանդ գավառները դեռևս հայոց պետության մեջ չէին մտնում⁵⁷: Թովման նշում է նաև, որ Զարավանդը Ատրպատականի գավառն էր⁵⁸: Մեր կարծիքով, անհրաժեշտ է ուշադրություն դարձնել այն հանգամանքի վրա, որ Թովման նշված տարածքները համարում է Ատրպատականի և ոչ թե Մարաստանի մաս: Բնականաբար տարբերությունն ակնբերն է: Պարզապես Ատրպատականը, որը հզորացել էր մ. թ. ա. IV դարի վերջին տասնամյակներին, կարողացել էր նվաճել Ուրմիո լճի ավազանը, այդ թվում և՛ հետագա Պարսկահայք աշխարհի ամբողջ տարածքը: Սատրապական Հայաստանի հարավային սահմանն անցել է Ուրմիո լիճը թափվող Արասի գետով: Հայաստանի և 10-րդ սատրապության սահմանը տարածվել է, ամենայն հավանականությամբ, Ուրմիո լիճը թափվող Մաղամաս գետից հյուսիս մինչև Կարմիր կամ Կոտոր գետի հոսանքը, վերջինիս՝ Արաքսի հետ միախառնվելու հատվածը: Որ Կարմիր գետը սահման էր 10-րդ սատրապության և Սատրապական Հայաստանի, այսինքն՝ 13-րդ սատրապության միջև, կարելի է հիմնավորել նաև հետևյալ վկայություններով: Մովսես Խորենացու տեղեկությունից պարզվում է, որ Վաղարշակ արքան «ներքինիս հրամայե ի նոյն ազգէ խզել և նահապետ նոցա զՀայր իշխան մասին յԱտրպատականէ մինչև ցճուաշ և ցՆախճաւան, և նահապետութեան ազգին սս մեծարոյ»⁵⁹:

Քանի որ Արտաշես Ա-ի նվաճած Փավնիտիսը⁶⁰ նույնանուն է Մարդպետականին⁶¹, ապա Պատմահոր այս կարևոր տեղեկությունից կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը և Երասխը հանդիսացել են սահմանային գետեր նախ՝ 10-րդ սատրապության, ապա՝ Ատրպատականի և Հայաստանի միջև: Հետաքրքիր է նաև Թովմա Արծրունու տեղեկությունն այն մասին, որ Երվանդը «երթայ գետեղի ի Նախճաւանն աւանի յոստանին Վասպուրական աշխարհին»⁶²: Վասպուրականի և վերջինիս մեջ Նախճավանի լինելու մասին Արծրունյաց տան պատմիչի տեղեկությունը վերաբերում է շատ ավելի ուշ ժամանակներին, իսկ Նախճավանը Երվանդ Վերջինի ժամանակ Հայաստանի մեջ էր և կարող էր նույնիսկ թագավորական ոստան լինել: Ըստ պատմիչի՝ Երվանդը Ատրպատականի սահմաններով է վերադառնում Անձահի ձոր և հետո գնում Նախճավան⁶³: Պատմիչի այս տեղեկությունից երևում է, որ Հայաստանի մեջ մտնող Անձահի ձորը հանդիսացել է Ատրպատականին սահմանակցող գավառ և Երվանդը Նախճավան գնալու համար պետք է անցներ ճուաշ գավառով, որը ևս մտնում էր Հայաստանի մեջ: Թովմա Արծրունու տեղեկություններից ևս կարելի է եզրակացնել, որ Կարմիր գետը սահմանային գետ էր Հայաստանի և Ատրպատականի, իսկ Աքեմենյան ժամանակաշրջանում՝ 13-րդ և 10-րդ սատրապությունների համար:

56 Անդ, էջ 84:

57 Տե՛ս Գարությունյան Բ., Արցախի, Գայոց Արևելից կողմերի և Ղարաբաղի տարածքի հարցի շուրջը, էջ 260:

58 Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 82:

59 Մովսես Խորենացի, էջ 112:

60 Տե՛ս The Geography of Strabo, XI, 14, 4-5.

61 Տե՛ս Գարությունյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 259-265; Խորիկյան Յ., Անտոնիոսի պարթևական արշավանքի հետ կապված մի հարցի շուրջ, «Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ», հ. XXVII, Եր., 2009, էջ 28-29:

62 Թովմա Արծրունի և Անանուն, էջ 84:

63 Անդ:

Այսպիսով, ի մի բերելով կատարված քննության արդյունքները, կարող ենք եզրակացնել, որ համաձայն Մովսես Խորենացու՝ մինչև մ. թ. ա. VI դարը Հայաստանն ուներ ընդարձակ տարածք և ըստ հին աղբյուրների՝ հիմնականում այդ տարածքով էլ մտավ Աքեմենյան Պարսկաստանի 13-րդ սատրապության կազմի մեջ:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Summary

THE TERRITORY OF ANCIENT ARMENIA IN THE 6TH-4TH CENTURIES B.C. ACCORDING TO MOVSES KHORENATSI

Hovhannes G. Khorikyan

Movses Khorenatsi's, "History of Armenia" contains information which reflects events and phenomena connected with Armenia in the 6th-4th centuries B.C. The comprehensive investigation of the "History of Armenia" provides the opportunity to make accurate historical-geographical definitions, and clarify its scope. The information provided by Movses Khorenatsi about Hayk and the first Haykides shows that the Armenian Highland, long before the Achaemenides, was mainly inhabited by Armenian tribes. In the article, we conclude that according to Movses Khorenatsi, Armenia till the 6th century B.C. had a large territory and its main territory, according to ancient sources, entered into the structure of the 13th satrapy of Achaemenid Persia. Satrapic Armenia was one of the largest and richest parts of Achaemenid Persia in the 6th-4th centuries B.C.

Գ. (Թ) ԳԱՐԻԻ, ՔԻՂ 2 (34) ԱՊՐԻԼ-ԽՈՒՆԻս, 2011

ՎԵՄ համահայկական համոթես